

KAPOSI MÁRTON

A SZELLEMI KULTÚRA ÁLTALÁNOS TÖRVÉNYSZERŰSÉGEI A SZOCIALIZMUS ÉPÍTÉSÉNEK IDŐSZAKÁBAN

Előadásomat a címben megjelölt téma pontosításával kezdem. Egyrészt azt szeretném hangsúlyozni, hogy nem a szocializmus szellemi kultúrájáról kialakított filozófiai elméleteket fogom bizonyos szempontok szerint röviden ismertetni, hanem elméletek és ideálok helyett a *valóságos szellemi viszonyokat*, az ún. „létező szocializmus” főbb kulturális mozgástendenciáit kísérem meg felvázolni. Másrészt arra hívom fel előre a figyelmet, hogy megállapításaim alapját elsősorban a magyarországi és az ezekhez valamivel jobban hasonló népi demokratikus országok társadalmi viszonyai képezik, ami talán nem teszi túlzottan egyoldalúvá az általánosítást, inkább csak korrigálásának lehetőségére hívja fel a figyelmet. Mivel a sajátos valóságterületek a különös mellett az általános törvényeket is magukban foglalják, az általános törvények gondolati különválasztásának a jelzett megszorítás mellett nincs elvi akadálya.

Az elemzés elméleti alapja a történelmi materializmus mint általános társadalomfilozófia, amin belül most a *történetfilozófia* és a *tudásszociológia* megközelítési szempontjai kapnak elsődleges helyet. Lényegében azt fogom megkísérelni, hogy érzékeltessem az együtt élő, eredete szerint szocialista és nem szocialista szellemi kultúra különféle rétegeinek kölcsönhatásait és alakulási tendenciáit a szocialista forradalomtól kezdve a szocializmus megújulásának legutóbbi kísérleteiig. Nyilvánvaló, hogy az így nyújtott kép csak igen elvont lehet.

A szellemi kultúrának a szocializmusban végbemenő fejlődéstörténetét — a társadalom totalitásjellegeből és a szellemi kultúra nagyrészt felépítményjellegeből következően egyszerre — két igen döntő tényrendszer határozta meg. Az egyik az, hogy a szocializmus minden országban gyengén fejlett feudálkapitalista örökség feltételei alapján kezdett kibontakozni. A másik: a kibontakozás viszonylagos egyenletességét megzavarta a dogmatizmus és személyi kultusz. Olyan össztársadalmi feladatok megoldására kellett tehát vállalkozni, amelynek során egy *felgyorsított rekonstrukciót* is el kellett végezni, vagyis a mai szocialista országok korábbi történelmében ki nem alakult fejlett kapitalizmus pozitív és ezért a szocializmusba átmenthető vívmányait is — legalább részben, mintegy pótlólag — meg kellett teremteni. A pótlandó és a kialakuló szocializmusba integrálható eredmények lényegében a fejlett árutermelő társadalom bizonyos gazdasági elemeinek, valamint egy ilyen társadalom kultúrája progresszív és humanista vonulatainak kellett volna lenniük. A szocialista társadalom egészének fejlődésére aztán fékezőleg hatott vissza az az eljárás, hogy az árutermelő gazdaság egésze helyett csak termelőerőit igyekeztek kifejleszteni a szocialista iparosítás formájában, illetve a sokréttű progresszív kultúrából csak a legnyilvánvalóbban progresszív elemeket igyekeztek átmenteni. Az ilyen partikularizáló eljárás különösen a természete szerint egyetemes szellemi kultúrát állította olyan körülmények közé, hogy nem tudta kibontani a benne rejlő lehetőségeket, s bár ezek a szo-

cializmus fejlődését csak nagy távon elősegítő lehetőségek voltak, de permanensen az aktivizáló szubjektív elem szerepét tölthették volna be. Szélesebb körű kultúra adaptálására a forradalom után csak a Szovjetunióban került sor a húszas évek folyamán, míg az európai szocialista országokban ehhez hasonló vállalkozás inkább az 1948/49-ben végbement fordulat előtti — polgári fejlődést mutató — néhány évben dominált.

Később a már szocialista országok szellemi kultúrája általában véve — tartalmát és hatáselektőségét tekintve — *három nagyon különböző elemcsoportot* tartalmaz: 1. a régi, akaratlanul is örökölt és igen egyértelműen feudálkapitalista kultúrát (a közvetlenül megelőző kor hagyatéka); 2. a régi társadalomból átmentett és tudatosan pozitív örökségként kezelt egyetemes humanista kultúrát (a kultúrhistoria egészéből tudatosan vállalt örökség); 3. a kibontakozó új társadalomra reagáló, keletkező szocialista kultúrát (az új rend legdirektebb elméleti novumai). A tágabb értelemben felfogott és egészében mindenképpen szocialista kultúra az utóbbi kettőből alakul ki, miközben természetesen állandóan érvényesül a legelső — nagyon eltérő hatásokat gyakorló interferenciája. Ez a kettősség egyben az *alapvető ellentmondásává* is válik a szocializmus kultúrájának. Az új társadalmi gyakorlat a maga elméleti reflexióját elkerülhetetlenül e két elemcsoport felhasználásával alakítja ki: egyrészt a szocialista kulturális forradalom során elsajátított pozitív örökség, másrészt a legújabbként létrehozott legfrissebb elméletek alapján. Itt nem egyszerűen az újítás és a hagyomány minden fejlődésnél előálló kettőssége van jelen, nem is csupán az ellentéteknél szokásos egymásrataltságra, hanem annak elkerülhetetlensége, hogy az egyelőre két különböző minőségű szellemi vívmány, a gazdagabb és jobban kidolgozott haladó (túlsúlyos) polgári örökség szintézisbe kerüljön a legegységesebben szocialista elemekkel, mégpedig ez utóbbiak uralma mellett, és annak ellenére, hogy még sokáig ezek a kevésbé kiérlelt és elmélyültek. A dogmatizmus egyik nagy hibája éppen az volt, hogy noha elhatárolta magát a proletkult szélsőségeitől, ugyanakkor ándokolatlan mértékben bizalmatlan volt a haladó polgári hagyományokkal szemben is.

A fent említett alapvető ellentmondáshoz szorosan kapcsolódik egy másik, a szellemi kultúra egészéhez viszonyítva külsőnek tekinthető ellentmondás: a polgári társadalom körülményei között megalapozott marxizmus elméletét — a majdani új szellemi kultúra szervező centrumát — kell új társadalmi feltételek mellett gyakorlatilag megvalósítani. Ez pedig legalább két fontos követelményt hoz magával. Egyrészt — elméleti szinten — a marxizmus, sőt az egész szellemi kultúra elveinek pontosításait és módosításait; — valójában ezt szokták az „alkotó továbbfejlesztés” címszava alatt emlegetni. Másrészt — gyakorlati szinten — az új típusú kultúra elterjesztését, belsővé tételét, mindennapi eszmei hatóerővé való változtatását; — lényegében ezt szokták objektív oldala felől nézve a szocialista állam „kulturális nevelő funkciója”-ként, szubjektív oldala felől megközelítve pedig az „új típusú, szocialista ember” megnevezéssel illetni. Az objektív kultúra alkalmazkodóképessége, illetve szubjektív kultúrává transzformálódása *kulcskérdése* a szocializmus fejlődési lehetőségeinek. A tömegek kultúrájuk jellegétől és kulturáltságunk mértékétől függően formálják ilyenné vagy olyanná történelmüknek még a legkevésbé látványos, leginkább mindennapi dimenzióit is.

Hangsúlyozni szeretném, hogy a keletkező szocializmus szellemi kultúrája sok forrású és több komponensű, de korántsem eklektikus. A haladó hagyományok rekonstruálása és adaptálása nagyrészt éppen azért történik, hogy a forrás és a példa az egyetemesség szintjén az egész társadalom rendelkezésére álljon; hogy az inspiráció és a mérce már a kezdeteknél a *tovább lépés szükségességét* tudatosíthassa.

A „memento transzcendere” eme követelményének alátámasztásához ugyan más-ként, de egybehangzó módon járul hozzá a felújított hagyomány alapvetően polgári, illetve marxista része, hiszen az előbbi mutatja be mélyebben az igényt, az utóbbi a kielégítés lehetőségét; az előbbi az egyetemességet, az utóbbi a hozzá vezető különös utat, és így tovább. S tegyük még hozzá, hogy a szocialista kulturális forradalom egyetemes értékek tömeges elsajátíttatására törekszik, ezzel ad igazán orientációs bázist a megváltozott társadalmi viszonyokra reflektáló legújabb szellemi megnyilatkozásoknak. A születő új elmélet reflexív különossége az örököltben felmutatott egyetemesség erővonalaí mentén helyezkedhet el, s ha valóban érdemlegeset állapít meg ez az új, óhatatlanul módosít az örökség aprioritásán is. A szocialista szellemi kultúra új komponenseinek éppen az adott valóságra reagáló jellege ad olyan tartalmi többletet, amelynek alapján az a kultúra egész komplexumának átalakítását segíti elő. Természetesen az új szintézis lehetőségétől és érlelődésének első jeleitől *hosszú út* vezet a gyökeresen új szocialista kultúra kialakulásáig. Amíg a szocialista társadalom azzal küszködik, hogy behozza a gazdaság területén örökölt (s ezért minden téren meghatározó erejű) lemaradását, és hogy fejlett árutermelő társadalom legyen, addig nem lehet alapvetően homogén és sui generis szocialista kultúrája sem. Akarva-akaratlanul át kell venni nemcsak a kapitalizmus korábbi, de vele egyidejűleg létező fejlett kultúrájának sok elemét (például a közgazdaságtanból, a szociológiából, a tudományfilozófiából stb.), ami a legsajátosabban helyi eredetű általánosítások gyorsabb elméleti elrendeződését segíti elő, sőt inspiráló módon hat a gyakorlatra is.

A szocialista társadalom kultúrájának legfőbb jellegzetességeit nagyrészt éppen az adja, hogyan válik ez a kultúra a maga egészében egyre több új elemmel gazdagodva és egyre több progresszív hagyományt adaptálva mind komplexebbé, sokoldalúbbá, a gazdaság és az ember reprodukcióját mind jobban segíteni képessé. A fejlett szocializmus felé haladó *trendek* vázlatos bemutatását legalább *három viszonylag elkülönülő oldalról* érdemes megkísérelni.

Az egyik nézőpont a *tematikai*. Ebből a szempontból nézve az állapítható meg, hogy a szocialista társadalom kultúrája mind *áttekintő elvét*, mind pedig *számotartott részproblémáit tekintve* a szélesebb körűvé válás irányába tendál. Ez azt jelenti, hogy a kezdetben egyértelműen uralkodó ideológiai-politikai áttekintő elv mellett fokozatosan helyet kapnak a tudományos, az etikai vagy akár az esztétikai elvek is, tehát differenciáltabban s ugyanakkor egyetemesebben is látják az átalakulóban levő kultúrát. A látásmód autentikusabbá válása járul hozzá egyebek mellett a tematikai horizont tágulásához: fokozatosan oldódik a rossz értelemben vett szocializmus-centrikusság, a kapitalizmus—szocializmus ellentét minden mást elhalványító hangoztatása. Bekerülnek az elemzés tárgykörébe a különböző szocialista országok speciális problémái, árnyaltabb kép alakul ki a kapitalizmusról, megindul az érdeklődés a harmadik világ iránt, autentikusabb megvilágítást kap a történelem, a személyiség, megfogalmazódnak az emberiség léte szempontjából egyre fontosabb szerephez jutó globális problémák. Az egyoldalúságok évtizedekig tartó leküzdése után a kultúrát valóban totalitásként kezelik, amelynek úgy van nélkülözhetetlen szerepe a társadalom egészének reprodukálásában, hogy a társadalom legdöntőbb, legaktívabb elemét, az embert mint eleven és szubjektív lényt segíti reprodukálni a legközvetlenebbül és a legsokoldalúbban.

Az előnyös tematikai módosulások pozitív átalakulásokat hoztak magukkal a szocialista országok szellemi kultúrája *tartalmában* is. Az egyre jelentősebb rész-megállapítások szintézissé formálása során mindig olyan újabb *szervező elv* került a középpontba, amely — az előzőeket megtartva-meghaladva — egységesebben át

tudja fogni a szellemi kultúra részterületeinek lényegét. A kezdeti szocializmus-centrikusság a közvetlen kollektív számunkra valóság mértékével mért mindent, ami az érdekszempontúság (a szinte abszolutizált osztályérdek) uralmához vezetett. Csak ez után következik az érdekek differenciáló értelmezése, az érdekek és szükségletek összetartozásának kiemelésén túl azok különbségeinek, főleg a szükségletek mibenlétének hangsúlyozása. Az ember egyéni és közösségi, valamint objektív és szubjektív meghatározottságának megfelelő értelmezése teszi csak lehetővé a számunkra valóság egyetemes formáihoz való eljutást, vagyis az értékek világából kiinduló kultúraértelmezést és kultúrafejlesztést. Az értékek szervező elve szerint felhalmozott és strukturált szocialista kultúra teszi igazán nyilvánvalóvá mind tartalmának *humanizmusát*, mind e humanizmus egyetemes, illetve sajátos mozzanatait.

A tartalmi gazdagodást és elmélyülést a *formai szempontokból* végzett további vizsgálatok eredményei mutatják meg konkrétabban. Az alább kiemelt három formai szempont szerinti áttekintés azt próbálja érzékeltetni, hogyan *társadalmiasul* a kibontakozó szellemi kultúra, s hogyan jelenítik meg ezt a társadalmiasulást e kultúra különféle természetű hordozói.

Az egyik fontos formai szempont az *objektív kultúra* és a *szubjektív kultúra* viszonyának alakulása. Az intézményesen létező objektív kultúra a kulturális forradalom különféle csatornáin — mint állami- és pártoktatás, népművelés, közművelődés stb. — jut el az egyénekhez, azok egyre nagyobb tömegeihez, válik információkészletük, gondolkodásmódjuk, meggyőződésük meghatározó részévé. A szocialista kultúra interiorizált elemei csak lassan szorítják ki az örökölt, hagyományos kultúrát, különösen a privát életszférával kapcsolatos területeken, de ez a kicserélődési folyamat mégis megindul és erősödik. Különösen nehéz az intellektuális belátástól a meggyőződésig eljutni, illetve az objektív kultúra formarendszerét új tapasztalatok és benyomások feldolgozására felhasználni, — különösen ha az utóbbi nem látszik igazolni az előbbi.

A másik fontos formai szempont az *elitkultúra* és a *tömegkultúra* viszonyának alakulási tendenciája. A szocializmusban ugyan nincs a szó szoros értelmében vett elitkultúra — valami ehhez hasonlót próbáltak időnként a munkáskultúrából csinálni, ami szerencsére nem sikerült —, de határozott minőségi különbség van a teoretikus tudat közösségi-nembeli jelleget jobban reprezentáló tudományos, közéleti és hasonló köztereken használt rétege, illetve mindennapi-praktikus tudat közösségi-individuális rétege között. Az elitkultúra, különösen annak szocialista változata megismertethető a tömegekkel, de csak részben és csak igen nehezen transzformálható a szó szoros értelmében vett tömegkultúrává. A tipikusan szocialista tömegkultúra kialakulása még csak a kezdeteknél tart, a különféle közösségeknek megfelelően igen különböző; színvonalának emelése az egyik legnehezebb, de ugyanakkor az egyik legégetőbb feladat.

A harmadik fontos formai szempont a *magaskultúra* és *szubkultúra* egymáshoz való viszonyulásának folyamata. A magaskultúra létrejött a marxizmus és az egyetemes haladó örökség alkotó szintézise révén könnyen és hamar megalapozódik, sőt további kiteljesedésének is megteremtődnek a lehetőségei; a szubkultúra létezése viszont sokkal bonyolultabb. A tipikusan szocialista szubkultúra létrejött igen sok akadályba ütközik, illetve kevés és néha igen kétes értékű inspirációt kap. A hagyományos népi szubkultúra kivész, és igen gyakran importált polgári elemek szorítják ki. Néhány újabb keletű kísérletet a rossz politizálás eszközeként degradálnak. Lassan alakul ki, és megtorpanásokkal halad előre a népi kultúra értő átmentése, a megváltozott életmód mindennapjainak, az egyén legprivátabb megnyilatkozásainak kulturált kiszolgálása. De legalább van már példa és jelenik meg bizonyos igény arra,

hogy a kultúra mindennapokban eligazító mechanizmusai, kliséi, relaxáló tényezői ne individualizálják vagy jellegtelenítsék az egyént, hanem azok is gazdag és kiegyensúlyozott egyéniséggé válását segítsék elő.

Sokrétű, de ugyanakkor szervesen egységes és csak másodlagos hatásaiban negatív szocialista szellemi kultúra csupán a mostaninál fejlettebb osztársadalmi közegben jöhet létre. Létrehozása viszont nemcsak megéri a fáradságot, hanem *egyre elengedhetetlenebbé* is válik. Ha a szabadság alapja a szükségszerűségek felismerése, akkor erre a felismerésre minél univerzálisabban kell felkészíteni az embereket, amit viszont szellemi kultúránk biztosít általában. A nyitott és állandóan korszerűsített szellemi kultúra tudja megadni az igen széles körű általános szintjén a pillanatnyi helyzetmegítélés biztonságát, az előrelátás megbízhatóságát, a társadalmi alternatívák helyes szelektálását, az egyén sokoldalúság iránti igényét, és így tovább. S ezek egyike nélkül sincs szocializmus — még a legalacsonyabb szinten sem.

M. Kanouhi

ОБЩИЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ В ПЕРИОД СТРОИТЕЛЬСТВА СОЦИАЛИЗМА

Автор работы с помощью историко-философских и сознательно-социологических методов анализирует генетическую сложность духовной культуры формирующегося социалистического общества, а также основные трендовые линии ее расцвета.

Сначала подчеркивается, что духовную культуру сложившегося социализма определяет взаимодействие элементов прогрессивной буржуазной культуры и новых, социалистических элементов. С точки зрения направления развития целостность этой культуры в тематическом отношении движется к расширению проблематики, в содержательном же плане — движется к гуманизму, осмысленному наиболее полным образом. По форме ее взаимоотношений характерно, что рядом с объективной культурой выстраивается и субъективная культура; рядом с классовой культурой — массовая культура, рядом с высокой культурой — субкультура со своими новыми особенностями.

В конце работы автор заключает, что очень важным является сознательное укрепление вышеназванных тенденций, так как без развитой духовной культуры не может существовать даже и менее развитой социализм.

Márton Kaposi

GENERAL REGULARITIES OF SPIRITUAL CULTURE DURING THE PERIOD OF BUILDING OF SOCIALISM

The author, making use of the methods of the philosophy of history and sociology of knowledge, analyses the genetic stratification of the spiritual culture of socialist society in the making and those of the fundamental trendlines of its development.

He lays special stress on the fact that the spiritual culture of existing socialism is determined by the interaction between the elements of progressive bourgeois culture and the new, socialist elements, respectively. As far as the direction of development is concerned, the whole culture advances, thematically considered, towards the broadening of its problematic and, from the point of view of content, towards humanism, interpreted in an ever widening many-sidedness. Its changes are characterised, from a formal point of view, that subjective culture catches up with objective culture, class-culture with massculture, high-culture with subculture, with its newer features, respectively.

Finally it is emphasized that the conscious strengthening of the mentioned tendencies is very important, because there cannot exist even an underdeveloped socialism without a developed spiritual culture.

